

Törelî Türk Edebiyatı'nda İlm-i Akâid: Türk Töresinin İnşâsında İnanç Esasları 6

Emrah Bilgin¹

ÖZ

İslâm dîninin inanç esaslarını ihtivâ eden ilim olan akâid ilmi, Törelî Türk Edebiyatı'nın konu ettiği başlıca unsurları içermesi bakımından büyük bir öneme sâhiptir. Bu temel ilim, inanç esaslarının derinlemesine açıklanmasını sağlayarak törenin edebî ifadesine de yön vermiştir. Akâid ilminin rehberliğiyle şekillenen töre, edebiyât yoluyla aktarılırken *akâid-nâme*, *tevhîd*, *esmâ'ü'l-hüsna*, *esmâ-i nebî*, *mûcizât-ı nebî*, *mîrâc-nâme/mîrâciyye*, *şefâ'at-nâme* ve *almâl-i kıyâmet* gibi türlerde anlam bulmuştur. Akâid ilminin Türk töresinin inşâsındaki rolü ve edebî yansımalarının ele alındığı bu çalışma, bu türlerin inanç temelli muhtevâlarını tetkik ederek Türk töresinin itikâdî esaslarla nasıl desteklendiğini ve edebiyâtın bunu ne şekilde işlediğini değerlendirmektedir. Araştırmada, “Akâid ilmi, Türk Edebiyatı'nda törenin aktarımında nasıl bir rol oynamıştır?” sorusu temel alınarak edebî türlerin içeriksel bir analizi yapılmıştır. Ayrıca îmân ve inanç temellerine de istinâd eden törenin, edebiyât aracılığıyla nakledilirken akâid ilminin etkisiyle nasıl bir derinlik kazandığı ortaya konulacaktır. Türk töresinin manevî unsurlarını anlamaya yönelik olan bu çalışma, Törelî Türk Edebiyatı'na dâir literatüre özgün bir katkı sunmayı maksat edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Törelî Türk Edebiyatı, Akâid, Manzûm İtikâd Metinleri, Edebî Türler, Akâid-nâme.

Giriş

Türk Edebiyatı, târîh boyunca toplumun dînî ve irfânî yapısının bir aynası olarak mühim bir rol oynamıştır. “Edebî Töre” çatısı ve “Törelî Türk Edebiyatı” adıyla isimlendirilen üst başlık altında yer alan edebî geleneklerin ve bu geleneklerdeki eserlerin bir yandan Türk toplumunun töresini ve yaşam biçimini yansıttığı; bir yandan ise İslâmî esasları ihtivâ ettiği görülmektedir.

1 Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, bilginemrah@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7221-8573>

İslâmî ilimler içerisinde *tefsîr, fıkıh, hadîs ve kelâm* gibi ilimlerin yanı sıra *akâid* ilmi de önemli bir yerdedir. Törelî Türk Edebiyatı, tüm İslâmî ilimlerle olduğu gibi akâid ilmi ile de derin bir ilişki içerisinde. Zîrâ Türk milletinin irfânî ve mânevî âleminin teşkilinde töre, yalnızca bir gelenekler bütünü değil; ayrıca toplumun yaratılış, düzen ve adâlet anlayışını biçimlendiren ilâhî bir yasa şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Başka bir ifâde ile töre, Türklerin târih boyunca benimsediği toplumsal nizâmın ve ahlâkî normların temelini oluşturmuş; İslâmiyet'in kabûlüyle birlikte dînî bir derinlik kazanarak daha geniş bir anlam dünyasına kavuşmuştur.

Edebî eserlerde akâid ilmine dâir unsurların aktarım biçimleri, töre ve inanç arasında bir köprü görevi üstlenmiş, toplumun dînî ve ahlâkî temelleri bu eserler aracılığıyla pekiştirilmiştir. Bu nedenle, Törelî Türk Edebiyatı'nda akâid ilminin incelenmesi, sâdece edebiyatın değil aynı zamanda toplumsal yapının ve dînî anlayışın nasıl şekillendiğini anlamak için de mühim bir adım olacaktır.

Çalışmada Türk töresinin ve İslâmî inanç esaslarının törelî edebiyâta nasıl yansıdığı incelenecek ve bu ilişki üzerinden Türk toplumunun irfânî yönden inşâsına dâir tesbîtlere değerlendirilecektir. Diğer bir deyişle Türk töresinin teşekkül ve naklinde önemli bir yerde bulunan Türk Edebiyatı'nın akâid ilmini nasıl ele aldığı konu edilecektir. Türk Edebiyatı'nda akâid ilminin rolünü edebî türler üzerinden işleyerek bu ilmin edebiyâtımızdaki târihsel, edebî ve irfânî yansımaları ile Türk töresinin oluşum ve aktarımındaki etkilerini tetkik etmek maksadıyla da yapılan bu çalışmada araştırma sorusu olarak "Akâid ilmi, Türk Edebiyatı'nda törenin aktarımında nasıl bir rol oynamıştır?" cümlesi seçilmiştir. Bu bağlamda "Akâid ilminin Türk töresinin oluşumundaki te'sîrleri nelerdir?", "Türk Edebiyatı'nda akâid ilmine dayalı ne tür temalar öne çıkmaktadır?" veya "Törelî şâirler töreyi nasıl ele almış ve akâid ilmiyle nasıl ilişkilendirmiştir?" gibi araştırma problemleri cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Çalışmada ilk önce Törelî Türk Edebiyatı'nın tanımı, kapsamı ve dînî temelleri vurgulanmıştır. Bu bölümde Törelî Türk Edebiyatı üzerine yapılan şümullü çalışmadan (Dağlar, 2022, ss. 100-115) kısaca bilgiler aktarılmış ve edebiyât üzerine îzâhlarla Törelî Türk Edebiyatı'nı oluşturan geleneklerin bir bütün olduğu ifâde edilmeye çalışılmıştır. İkinci başlık altında akâid ilminin edebiyât içerisinde işlenmiş konularından bahsedilmiştir. Üçüncü başlıkta ise Törelî Türk Edebiyatı'nda *akâid-nâme, tevhîd, esmâ'ü'l-hüsnâ, esmâ-i nebî, mucizât-ı nebî, mîrâc-nâme/mîrâciyye, şefâ'at-nâme* ve *alvâl-i kıyâmet* olarak tesbît edilen inanç temelli edebî türlerin "Manzum İtikâd Metinleri" başlığında toplanabileceği söylenmiş ve akâid ilminde ele alınan konulardan

istifâde ile meydâna getirilmiş bu edebî türler hakkında mâlûmat verilmiştir. Bu noktada akâid-nâmeler üzerinde durulurken daha önce bu husûsta kitap ve makale çalışmaları yapılmış olduğundan dolayı tekrâra düşmemek için nakledilen bilgiler muhtasar tutulmuştur (bk. Bilgin, 2022b, ss. 157-160; 2022c, ss. 8-19). Bu çalışmanın temel amacı, türlerle alakalı örnek eser veyâ metin ortaya koymak olmadığından sâdece ilgili türlerle alakalı bâzı örnekler belirtilerek bu kısımlar geçilmiştir. Meselâ belirlenen üçüncü ve dördüncü edebî tür olan esmâ'ül-hüsnâ ve esmâ-i nebînin çok sayıda örneği bulunduğundan örnek gösterilmemiş; bunun yerine, bu türlerin hangi konuları içerdiğine dair kısa bir açıklama sunulmuştur.

Türk töresi ve akâid ilmi arasındaki münâsebeti, Törelî Türk Edebiyatı bağlamında inceleyerek bilhâssa edebiyât ve ilâhiyât alanlarına bir perspektif kazandırması umulan bu çalışma, Türk töresinin dînî temellerle nasıl güçlendirildiğini ve bunun edebiyât aracılığıyla nasıl aktarıldığını da ortaya koyarak Törelî Türk Edebiyatı'nın derinlikli bir analizini de takdîm edecektir. Töre çalışmalarıyla ilgilenen bilim insanları ile edebiyât ve ilâhiyât araştırmacılarının istifâdesine arz edilen ve Türk töresinin dînî temellerine dâir derinlemesine bir anlayış sağlayarak Törelî Türk Edebiyatı literatürüne özgün bir katkı yapmayı da hedefleyen bu çalışma; İslâm akâid ilmi, Türk töresi ve Törelî Türk Edebiyatı'nın alt sahalarının literatürleriyle doğrudan ilişkilidir. Her ne kadar örnek metne yer verilirse de metin incelemelerine istinâd eden nitel bir araştırma mâhiyetinde olan bu çalışmada töre ve akâid ilişkisi, tematik ve bağlamsal açıdan da değerlendirilecektir.

1. Törelî Türk Edebiyatı'nın Tanımı, Kapsamı ve Dînî Temelleri

Törelî Türk Edebiyatı, Türk milletinin fitratı ile kadîm törelerinden beslenen bir edebiyât anlayışıdır. *Töre* kelimesi, yaratılışı ifâde eden “törü-mek” (oluşmak) ve “törüt-mek” (yaratmak) köklerinden türemiş olup Allâh'ın yaratma ve yaşatma ilkesine uyumlu bir hayâtı ve toplumsal âhengi temsil etmektedir. Bu edebiyât, insanın fitratı ile kâinât arasındaki bağlantıyı edebî eserler aracılığıyla açıklamayı da amaçlar. Öz itibarıyla *fitrat* (yaratılış), *nizâm* (düzen), *adâlet* (adl), *şer'î hükümler* ve *hakîkati* temel alır. Törelî Türk Edebiyatı, biçimsel ve içeriksel bir tertîbi tâkip eder. Şiir, bu edebiyâtın ana taşıyıcı unsurlarından biridir; çünkü hâfızada kolayca yer eden ve töreyi estetik bir biçimde nakleden güçlü bir araçtır. *Kutadgu Bilig* gibi erken dönem eserler, bu anlayışın somut yansımalarıdır. Törelî Türk Edebiyatı, Dîvân Edebiyatı nazım şekilleriyle nizâmı yansıtırken, Tekke Edebiyatı tasavvufî temalar üzerinden Allâh'a yönelişi işler, Âşık Edebiyatı ise halkın dilinden töreyi ve hakîkati aktarır. Hakîkat alanı olarak tanımlanan bir çerçevede, *Hakîkat-i Muhammediyye* ve *Levh-i Mahfûz* gibi tasavvufî/kelâmî

kavramlarla bağ kuran Törelî Türk Edebiyatı, yaratılışın ilâhî hikmetlerini, insanın varoluşsal yolculuğunu ve toplumsal nizâmı şifâhî yollarla da ortaya koyar. Her ne kadar Tanzîmat sonrası dönemde gelenekten uzaklaşılsa da modern dönemde Necip Fâzıl, İsmet Özel ve Sezai Karakoç gibi isimler, bu geleneği devam ettirmiş; törenin estetik ve ahlâkî boyutlarını yeniden yorumlamışlardır. Törelî Türk Edebiyatı, sâdece bir edebiyât geleneği değil; aynı zamanda toplumun irfânî ve mânevî mîrâsını aktaran güçlü bir köprüdür. Hem Allâh'ın yaratma kânûnuna hem de mahlûkâtın doğal fitratına uygun bir intizâmî temsil eden töre, İslâm'ın *âdetullâh*, *sinnetullâh* ve *fitratullâh* gibi kavramlarıyla da örtüşür; Türk milletinin dînî ve toplumsal hayâtında yol gösterici bir rehber işlevi görür. Allâh'ın yaratma ve yaşatma ilkesini bir ölçü olarak sunan töre; *yaratılış düzeni (nizâm)*, *adâlet (adl)* ve *tüzüğü (hukûk)* kapsar. Bu kavramlar, bireylerin ahlâkî düzeninden başlayarak *sultân-reâyâ* ve *kul-Allâh* ilişkilerine kadar toplumun tüm kesimlerini şâmil bir hiyerarşi oluşturur. Törelî Türk Edebiyatı da bu temeller üzerine kurulu olup şiir ve düzyazılarda törenin dînî temellerini işleyerek bu değerleri dînî, ilmî ve bedîî bir gözle anlatmış; bu vesîle ile Türk milletinin yanı sıra İslâm medeniyetinin ahlâkî ve hukûkî tekâmülüne de katkıda bulunmuştur (Dağlar, 2022, ss. 100-115).

İnsanın uyması gereken yaratılış nizâm ve esasları, edebî eserler içerisinde adı zikredilmemiş olsa da töre üzerinden ifâde edilir. Söz gelimi aşkın töresini anlatan müellifler, bu husûsta bir rehber olmuşlardır. Aşk, törelî edebiyâtın tam merkezinde yer almıştır. Aşkın töresi, bireyin Allâh ile kurduğu mânevî bağdan, sevgi ve muhabbetin toplumsal bir ideal şeklinde yaşama pratiğine kadar farklı düzlemlerde işlenmiştir. Aşk, törenin en saf hâliyle bağdaştırılarak hem ilâhî nizâmın bir yansıması hem de bir olgunlaşma aracı olarak görülmüştür. Törelî müellifler, eserlerinde en çok aşkı ve ahlâkî konu edinirken aşkın dahi ahlâkından bahsetmişlerdir. Misâlen Şeyh Gâlib'in (ö. 1799) müseddesindeki;

“Ey dil sen o dildâra lâyıık mı değİlsin yâ

Da‘vâ-yı mahabbetde sâdıık mı değİlsin yâ

Özrü nedir Azrâ'nın Vâmık mı değİlsin yâ

Bu gam ne gezer sende âşık mı değİlsin yâ” (Kalkışım, 2013, s. 197).

bendi ya da Avnî mahlasıyla şiirler yazmış olan Fâtih Sultân Mehmed Han'ın (ö. 1481);

“Ağlasa âşık belâ-yı hecr ile nâlân olup

Gözlerinden akan anun yaş yerine kan olup” (Doğan, 2006, s. 25).

beyti ile başlayan gazeli bu husûsa açıklayıcı iki meseldir. Bu mesele, Âşık Edebiyatı'nda ise Âşık Hüdâyî (ö. 2001) tarafından şu dörtlük ile ifade edilmiştir:

“Gönül çalamazsan aşkın sazını

Ne perdeye dokun ne teli incit

Eğer çekemezsen gülün nazını

Ne dikene dokun ne gülü incit” (Kılıç, 1998, s. 44).

Edebiyatımızda aşkın ifâdesi pek çok metinde *âşık-ma'sûk-rakib* üzerinden anlatılmıştır. Şâirler, aşklarının yüceliğini söylemede mîzânın diğer kefesinde bir başka varlığa ihtiyâç duymuşlar ve buna da *rakib* demişlerdir. Bu durum, Necip Fazıl Kısakürek (ö. 1983) tarafından;

“Ey düşmanım, sen benim ifâdem ve hızsımsın;

Gündüz geceye muhtaç, bana da sen lazımsın!..” (Kısakürek, 2012, s. 438).

mısrâları ile belirtilmiştir. Dîvân, Tekke ya da Âşık Edebiyatı'nda da rakibe dâir pek çok şiir, beyit veyâ dörtlük yer almaktadır. Bu bahiste başka bir örnek ise sevgilinin güzellik unsurlarına dâir şiirler üzerinedir. Âşık Edebiyatı'nda Ercişli Emrah (ö. ?) tarafından hüsn-i ta'lîl sanatının ustalıklarla kullanıldığı bir dörtlükte ma'sûkun güzellik unsurlarından boyu, güzelliği ve yanağı isim verilmeden şöyle zikredilmiştir:

“Salındı bahçaya girdi

Çiçekler selâma durdu

Mor menekşe boyun burdu

Gül kızardı hicâbınman” (Cunbur, 1990, s. 502).

Dîvân şiirinde de *bahçe*, bahârın hiç bitmediği ve sevgiliye âit güzelliklerin toplandığı bir yerdir. Bu husûsa çok sayıda örnek tesbît edilebilir. Bir örnek olarak Şeyhî'nin bir gazelinde yüzdeki güzellik unsurları şu şekilde söylenmiştir:

“Ne haber viridi sabâ zülf-i perîşânun için

Ki benefşe kara yaslı görünüir anun için

Neyiçün baş açar u el götürür serv ü çenâr

Ki du'â eyleyeler kadd-i hurâmânun için

Lâle bâk itdi yüzün gül yanağın reşkenden

Gonçe çâk itdi kabâ la'l-i düir-efşânun için" (Biltekin, 2018, s. 160).

Tüm bunlarla birlikte, esâsında 1839 yılından sonraki dönemle ilgili de bir iki söz söylemek gerekir. Tanzîmat Fermânı'nın ilân edildiği bu yıl, edebiyât ve toplumda büyük bir dönüşüm sürecinin başlangıç noktası olarak görülür. Bu târihten sonraki süreçte, töreden ve gelenekten kopuş eğilimleri başlamış ve hattâ bu kadîm kavramlara yönelik eleştiriler artmıştır. O dönemde gelenekten tamâmen bağımsız bir tavır takınanların yanı sıra geleneği kısmen sürdüren isimler de bulunmaktaydı. Ancak, daha önceki dönemlerde olduğu gibi geleneğe sıkı sıkıya bağlı kalmak bir kâide olmaktan çıkmış ve bu durum, Batılı akımlara teveccüh edilmesine zemîn hazırlamıştır. Bu değişim, sâdece edebiyâtta değil törelî irfânın birçok alanında özden uzaklaşmalara yol açmıştır. Söz konusu dönüşümün etkisi, edebî metinlerdeki karakter temsillerinde dahi görülmektedir. Özellikle âşık tipi, bu tahavvülün en bâriz yansımalarından biridir. Keçeci-zâde İzzet Mollâ'nın (ö. 1829) şu beyti, bu değişimin bir örneğidir:

"Ben usanmam gözümün nûru cefâdan amma

Ne kadar olsa cefâdan usanır cândır bu" (Ceylan & Yılmaz, 2005, s. 588).

Keçeci-zâde'nin beyti, bu tahavvülü çarpıcı bir biçimde ortaya koyarak Tanzîmat sonrası edebiyâtın gelenekten kopuş sürecine dâir bir örnek sunmaktadır. Bu beyitte âşğın sevgiliden gelen eziyet karşısındaki duruşu, geleneksel aşk anlayışından belirgin bir şekilde farklılaşmıştır. Gelenekte âşık, sevgiliden gelen cefâları bir nîmet görür ve bu eziyetlere sabır ve tevekkülle katlanırdı. Sevgilinin nâzı, âşğın aşkını ve sadâkatini sınavan bir töre olarak kabûl edilir; âşık bu çileleri, gönlünü sürûra gark eden bir lütuf gibi karşılardı. Ancak Keçeci-zâde İzzet Mollâ'nın beytinde görüldüğü üzere, bu anlayış Tanzîmat dönemiyle birlikte değişmeye başlamıştır. Burada âşık, sevgiliden gelen eziyetlere sınırsız bir sabır göstermekten uzaklaşmış; insanın tabiatında var olan sınırları ve tahammülsüzlüğü dile getirmiştir. Başka bir deyişle âşık tipi, sâhip olması gereken niteliklerden uzaklaşmaya başlamış; yerine cefâyâ tahammül etmekte zorlanan, daha kırılğan ve bireyci bir âşık tipi ortaya çıkmıştır.

Keçeci-zâde İzzet Mollâ, bu mânâyı ifâde eden beyitler kaleme alan tek şair değildir. Bu dönemle birlikte pek çok şâir, gelenekten uzaklaşarak bireyin insânî zaafalarını ve içsel dünyâsını ön plâna çıkararak bir üslûbu benimsemiştir. Sevgilinin aşk yolunda âşğâya verdiği cefâ, artık bir kemâle erme vesîlesi değil tahammülü zorlayan bir imtihan şeklinde görülmüştür. Bu değişim, bir tek aşk muhtevâlî edebî eserlerde değil; aynı zamanda

dönemin içtimâî yapısında ve insan düşüncesinde de kendini göstermiştir. Aslında bu değişim ve dönüşüm, kendini dîvân şîrinde ilk önce Nedîm ile sergilemeye başlamıştır. Söz gelimi;

“Hüsnünü seyreyleyim de gördüğüm yer ol gülü

Gül-sitân olmazsa hammâm olsa da mâni‘ değil” (Gölpınarlı, 1951, s. 308).

beytindeki gibi şâir, mensup olduğu edebiyâtın güzelinin görüldüğü ve güzellik unsurlarının sayıldığı mekâmı değiştirmiştir. Burada sevgili, bir araç olmaktan çıkmış ve amaç hâline getirilmiştir. Hâlbuki Nedîm’e kadarki süreçte mekânlar, yalnızca bir fikri öne çıkarmak veyâ bir mesajı iletme amacıyla kullanılan araçlar olarak görülmüştür (Yeşilyaprak, 2023, s. 186). Diğer yandan burada değişimlerin Tanzîmat dönemi ile ilişkilendirilmesinin önemli sebepleri vardır. Nedîm ile birlikte görülen bu değişimler, Tanzîmat dönemi ile birlikte kendini daha şiddetli bir biçimde göstermiştir. Edebî temsillerdeki bu dönüşüm, şâirlerin dünyâ görüşlerindeki değişikliklerle de doğrudan ilişkilidir. Tanzîmat dönemiyle birlikte, Batılı fikir akımlarının etkisiyle insan ve bireyi merkeze alan bir anlayış yaygınlaşmış, aşk ve âşık temsilleri de bu bakış açısında yeniden şekillenmiştir. Geleneğe aşk, ilâhî bir düzenin ve törenin parçası olup sabır, tevekkül ve fedâkârlık gibi hasletler ekseninde ele alınırken bu dönemde aşk; bireyin iç dünyâsını ifade eden, insânî zaafarla dolu ve sınırları olan bir duygu hâline gelmiştir.

Törelî Türk Edebiyatı’nın pek çok bahis üzerinden misâllerini arttırmak elbette mümkündür; zîrâ bu edebiyât geleneği, Türk milletinin kendine âit kadîm töresine dayanan geniş bir mânâ dünyâsına sâhiptir ve değişik dönemlerde farklı gelenek ve biçimlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu edebiyât geleneklerinin farklı biçim, tür ve üslûplarla yazılmış olmasına rağmen ortak bir töre anlayışını yansıttığı görülmektedir. Diğer bir deyişle bu gelenekler; farklı nazım şekilleri, kelime kadrosu ve edebî türlerde eserlere sahiptir. Dîvân şâirlerinin nazım biçimleri ve ince hayâl dünyâlarıyla ifade ettiği hakikatler, tekke şâirlerinin tasavvufî sembollerle açıkladığı manevî yolculukla örtüşmekte, Âşık Edebiyatı şâirlerinin samîmî ve yalın ifâdeleriyle birleşerek törelî bir bütün oluşturmaktadır. Örneğin, dîvân şâirinin bir gazelinde sevgiliden gelen cefâyâ tahammül eden âşık tipi, tekke şâirinin tasavvufî seyrinde Allâh’tan gelen her türlü zorluğa rızâ gösteren derviş tipiyle benzerdir. Âşık şâiri ise halk arasında bu hakîkati koşmalar ve manzum hikâyelerle aktararak törenin pratik bir yansımasını ortaya koyar. Bütün bu benzerliklerden Dîvân, Tekke ve Âşık Edebiyatı geleneklerinin aslında aynı bütünün farklı parçaları olduğu anlaşılmaktadır. Her biri, törenin farklı bir yönünü ifrânî ve bedîî bir bakış açısıyla ele almakta ve bu sâyede Türk milletinin ahlâkî, mânevî ve toplumsal nizâmını yansıtan bir yapı teşkil

etmektedir. Törelî Türk Edebiyatı, bu geleneklerin birleşiminde, Türk milletinin târîh boyunca sürdürdüğü inanç ve yaşam düzenini edebî bir mîras hâline getirmiştir. Bu mîras, her bir edebiyât geleneğinin özgünlüğünü korurken müşterek bir töre anlayışı etrafında birleşen bir irfân hazînesini de temsil etmektedir. Bu hususta bir örnek, son dönemin büyük halk ozanlarından Neşet Ertaş'tan verilebilir:

*“Sabreyle ey gönül, sabırsız olma
Cümleyi gönlüne yâr eden vardır
Darda kaldım diye umutsuz olma
Yoğ iken dünyâyı var eden vardır*

*Öz gönülden bizim yârimiz olan
Sevdâsı sînede nârımız olan
Şu çark-ı dünyâda birimiz olan
Doğup şu cihânı nûr eden vardır*

*Hoş muhabbet güzel olur yârinen
Gâhî bâtın gâhî zâhîr görünen
Türlü türlü irenklere bürünen
Kendin bin bir donda sır eden vardır*

*Mâh cemâl üstünde telin aşkına
Derde dermân olan dilin aşkına
Gariip Bülbül gibi gülün aşkına
Düşüp gece gündüz zâr eden vardır”*

(Parlak, 2013, s. 244).

Birinci ve üçüncü dördlüğü *tevhîd*, ikinci dördlüğü *na'ıt* ve dördüncü dördlüğü ise *mînâcât* olan deyişteki dördlükler, adları geçen türlerin sâdece Dîvân ve Tekke edebiyâtlarında olmadığını da bir isbâtıdır.

Cumhûriyet dönemi Törelî Türk Edebiyatı'nda da edebî töreden beslenen çok sayıda isim vardır. Bu dönemde irfânî mîrâsın edebî formlarla birleştirilmesiyle yeni bir ifâde alanı meydana getirilmiştir. Eskinin estetik ve

tematik zenginliklerinden beslenen şâir ve yazarlar, Törelî Türk Edebiyatı'nın ilhâm kaynağı olan töre, ahlâk ve inanç gibi kavramları modern edebiyâtın diline uyarlamışlardır. Bu süreçte törelî unsurlar, ferdî bir üslûpla yeniden yorumlanmış; ayrıca bireysel ve toplumsal meselelerle ilişkilendirilmiştir. Bu dönemin önemli isimlerinden Yahyâ Kemal Beyatlı, eskinin şiir formlarını koruyarak geçmişin estetik zenginliğini modern döneme taşımış; târih ve kültür unsurlarını harmanlayarak töreyi edebî bir derinlikle işleyebilmiştir. Arif Nihat Asya, gelenekten ilhâm alarak töreyi modern biçimlerle harmanlamış; Necip Fazıl Kısakürek ise metafizik derinlik ve îmân ekseninde töreyi bir dünyâ görüşü olarak ele almıştır. Sezai Karakoç, eserlerinde geçmişten devraldığı kültürel sembolleri modern düşünceyle buluşturarak *Diriliş* idealini şekillendirmiştir. İsmet Özel, töre ve kimlik arasında bir bağ kurarak eserlerinde varoluş ve türeyiş temalarını vurgulamış; Cahit Zarifoğlu ve Süleyman Çobanoğlu gibi şairler, gelenekle moderniteyi bir araya getirerek törelî bir perspektif sunmuşlardır. Rasim Özdenören ve Mustafa Kutlu ise hikâyelerinde törenin bireysel ve toplumsal yansımalarını işleyerek bu anlayışı farklı bir türde temsil etmişlerdir. Aynı zamanda dönemin kimi edebî dergileri, bu yaklaşımı besleyen birer platform olmuş, törelî düşünceyi edebiyâtın merkezinde tutmayı başarmıştır (Dağlar, 2022, ss. 107-114).

2. Törelî Türk Edebiyatı'nda Akâid İlmi ve Akâid İlmiyle Şekillenen Temalar

Mâdemki ilk töz, Allâh'ın "kün" kelâmıdır ve bu söz, *Hakikat-i Muhammediyye*'ye tekâbülmektedir; öyleyse bu hakikat, bir tek varlığın başlangıcını değil; yaratılışın bütün aşamalarını anlamak için temel bir çerçeve sunmaktadır. *Hakikat-i Muhammediyye*, İslâm düşüncesinde her şeyin özünü teşkil eden ve varlığın sebebi ile yaratılış amacını açıklayan ilâhî bir hakikat olarak önemli bir yere sahiptir. Allâh'ın "kün" kelâmı, mutlak kudretin tezâhürü olup âlemlerin var edilmesini ifâde eder ve insanı îtikâdî meseleler üzerinde derinlemesine düşünmeye sevk eder. Bu kelâm ile *Hakikat-i Muhammediyye* arasındaki ilişki, bireyi salt tevhîd inancını kavramaya değil; bunun yanı sıra yaratılışın anlamını, kulluk bilincini ve varlığın hikmetini yeniden yorumlamaya yönlendirir. Bu kavram, îtikâdî tefekkürün bir yandan metafizik derinliğini, diğer yandan ahlâkî ve dînî rehberliğini ortaya koyarak insanın rûhî gelişimine ışık tutar. İnsanlık, bu kelâm ve hakikatin ışığında yalnızca îmân esaslarını değil; aynı zamanda ilâhî düzenin irfânî ve amelî boyutlarını da kavrayarak nefsânî ve mânevî olgunluğa ulaşma imkânına sahip olur. Böylelikle *Hakikat-i Muhammediyye*, îtikâdî meselelerin dışında birey ve toplumun ilâhî hikmet ile şekillenmesini de sağlayan bir kılavuz olarak karşımıza çıkar.

Törelî Türk Edebiyatı'nın en önemli maksatlarından biri, insanları ehl-i tevhid hâline getirmektir ki bunu da itikâdî ve imânî istikâmet doğrultusunda ve törenin rehberliğinde yapar. *Tevhid* türü eserlerin çokça yazılmasının altında yatan temel sebeplerden biri de bu gâyeye hizmet etme arzusu olmalıdır. Ayrıca bu edebiyatta bireyin, törelî yoldan sapmadan hareket etmesi önemle vurgulanır. Bu anlayış, Yûnus Emre gibi büyük törelî şâirlerin eserlerinde de açıkça görülmektedir. Söz gelimi şâirin çokça bilinen;

“Bir kez gönül yıkımdusa bu kılduğun namâz degül

Yitmiş iki millet dabı elin yüzün yumaz degül” (Tatçı, 2014, s. 325).

mısralarıyla başlayan şiirinde dile getirdiği mesaj da bu törelî yaklaşımın bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bu sözler, bireyin töreye uygun hareket etmesinin imânî ve toplumsal bir sorumluluk sayıldığını da ifâde eder. Zirâ kişi, gönül kırmaktan sakınmamakla hem törenin kâidelerine uymamış hem de tevhidî yani birliği bozmuş olmaktadır.

İtikâd, sıradan bir inanıştan farklı olarak akli ve nakli delillerle temellendirilmiş sağlam bir inanç yapısını ifâde ettiğinden bireyin inanç dünyâsını biçimlendiren esaslardan meydana gelir. İslâm düşüncesine göre itikâd, yalnızca bir kabûlden ibâret olmayan; derinlemesine düşünülmüş ve delillerle pekiştirilmiş bir inanç sistemidir. Bu vesîleyle Törelî Türk Edebiyatı'nın itikâdî yönü, bireyin inanç dünyâsının hâricinde onun amelî yönünü de etkiler ve yönlendirir. İtikâd, insanın zihninde sağlam bir inanç zemîni inşâ ederek bu zemînin üzerine kurulacak olan davranışları ve ahlâkî tutumları belirler. Törelî edebiyât, itikâdî esasları sanatsal bir dille işleyerek, birey ve toplumların amelî hayatta töreye uygun bir istikâmet kazanmalarına rehberlik eder. Böylece itikâd, yalnızca bir inanç ve düşünce sistemi olmaktan çıkar; ayrıca amelî hayâtın temel taşlarını da döşeyen bir kılavuz sûretinde ortaya çıkar. Dolayısıyla Türk Edebiyatı'nın itikâdî boyutu, bireylerin amelî yönünü şekillendirerek onların inanç esaslarına dayalı bir yaşantı sürdürmesini de sağlamaktadır. Bu durum, Törelî Türk Edebiyatı'nın salt bir edebiyât geleneği değil; aynı zamanda bireylerin ahlâkî ve dîni davranışlarını yönlendiren bir sistem olarak işlev gördüğünü göstermektedir. İtikâdî esasların sanatsal bir üslûpla edebiyâta aktarılması, bu edebiyâtın toplum üzerindeki te'sîrini derinleştirirken, amelî hayâtın töreye ve dîne uygun bir biçimde düzenlenmesine de katkı sağlar. Böylece Törelî Türk Edebiyatı, itikâdî esaslarla amelî uygulamaları bir araya getirerek birey ve toplum arasında güçlü bir ahlâkî bağ oluşturur.

Törelî Türk Edebiyatı, varlığın başlangıcını ifâde eden Allâh'ın “kün” emri ile şekillenen yaratılış hakikatine dayanan bir yapıya sâhiptir. Bu emir, hem varlık âleminin ortaya çıkışını hem de törenin ilâhî bir nizâma uygun

olarak kurulmasını kapsar. Bu bağlamda akâid ilmi, “kün” kelâmının içerdiği îtikâdî hakîkatlerin açıklanması ve insanın îmân ve îtikâd esaslarını kavraması noktasında temel bir rol üstlenir. Akâid ilminde yer alan *tevhîd*, *kader*, *âhîret*, *şefâ‘at* gibi konular, Törelî Türk Edebiyatı’nda edebî bir dille işlenerek yaratılış düzeninin insan ve toplum üzerindeki yansımalarını anlamlandırmaya hizmet eder. Dolayısıyla akâid ilmi, Törelî Türk Edebiyatı’nın temelinde yer alan ve bu edebiyâtın estetik ve içeriksel zenginliğini besleyen birincil bir bilgi kaynağı niteliği taşır.

İslâm dîninin kutsal kitâbı olan Kur’ân-ı Kerîm’de “Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, ‘Şüphesiz, benden başka hiçbir ilâh yoktur. Öyleyse bana ibâdet edin!’ diye vahyetmişizdir.” emri yer almaktadır (el-Enbiyâ 21/25). Her ne kadar İslâmiyet’ten önceki ilâhî dînlerin akîdelerinde giderek sapmalar meydana gelmişse de inanç sisteminin özü Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e değin aynı kalmış ve herhangi bir değişime uğramamıştır. Öteki bir ifâde ile akîde, ilâhî nitelik taşıyan tüm dînlerin temel taşı olduğundan Hz. Âdem’den itibaren son peygamber Hz. Muhammed’e kadar gönderilen bütün dînlerde değişmeyen ana unsurdur. Akîdenin içeriğini ise inanç esasları oluşturur. Amelî hükümlerde daha sonra değişiklikler olmuşsa da îtikâdî esaslarda hiçbir sûrette değişiklik olmamıştır. Diğer bir âyette ise bu husûsta “O; Nûh’a emrettiklerini, sana vahyettiklerimizi, İbrâhîm’e, Mûsâ’ya ve İsâ’ya buyurdularımızı size dîn kıldı ki o dîni ayakta tutasınız ve bu konuda ayrılığa düşmeyesiniz. Kendilerini çağırduğın şey müşriklere ağır geldi. Allâh, kendisine yönelene doğru yolu gösterir.” buyurulmuştur (eş-Şûrâ 42/13). Âyetten de anlaşılacağı üzere ilâhî dînlerin fer’î veyâ amelî esasları değil inanç esasları olan akîde kastedilmiştir (Kılavuz, 2013, ss. 26-27).

Zamanla insanların müdâhaleleriyle İslâmiyet’ten önceki ilâhî dînlerin akîdelerinde kimi tahrîfler meydana gelmiştir. Hz. Peygamber’e gelen vahyin, önce gönderilen peygamberlerin vahyine benzer olduğu “Biz Nûh’a ve ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve İbrâhîm’e, İsmâîl’e, İshâk’a, Ya‘kûb’a, torunlara, İsâ’ya, Eyyûb’a, Yûnus’a, Hârûn’a ve Süleymân’a vahyettik. Dâvûd’a da Zebûr’u verdik.” şeklinde belirtilmiştir (en-Nisâ 4/163). Vahyin kendinden önceki kitapları tasdik ettiği ise “Sana vahyettiğimiz kitap kendinden öncekileri doğrulayıcı bir hakîkattir. Kuşkusuz Allâh kullarından haberdârdır, her şeyi görmektedir.” âyeti ile açıklanmıştır (el-Fâtır 35/31). Akâid ilminde geçen *usûl-i selâse* yâni *ulûbiyyet*, *nübüvvet* ve *âhîret esaslarının* daha önceki dînlerde de var olduğu hakkında ise “Andolsun ki biz her ümmete, ‘Allâh’a kulluk edin, sahte tanrılardan uzak durun!’ diyen bir elçi gönderdik.” âyeti yer almaktadır (en-Nahl 16/36). Kur’ân-ı Kerîm’de nübüvvet ve vahyin dışında melekler ve

kitaplar hakkında da âyetler de vardır (bk. Âl-i İmrân 3/3-4; en-Nahl 16/2; el-Hadîd 57/25; el-İsrâ 17/55). Tüm bahsi geçen âyetlerden ve ayrıca akâid ile ilgili ilgili literatürdeki hadîs-i şerîflerden hiçbir şüpheye yer kalmayacak şekilde akâidin billhâssa naslarla sâbit olmuş ve inkâr edilmesi küfrü gerektiren hükümlerinin mekâna ve zamâna, bireylere ya da toplumlara göre değişiklik göstermeyeceği anlaşılmaktadır. Başka bir ifâde ile akâidin esaslarının bir kısmını kabûl edip bir kısmını kabûl etmemek aslâ ve kat'â söz konusu değildir (Kılavuz, 1989, ss. 202-213).

Törelî Türk Edebiyatı, ilk dönem eserlerinden itibaren dîn ile törenin estetik bir üslûpla işlendiği bir alan hâline gelmiştir. Diğer İslâmî ilimlerin yanı sıra akâid ilmine istinâd eden temaların manzum ya da mensur eserlerde ele alındığı görülür. *Allâh'ın sıfatları, peygamberlik ve risâlet, kazâ ve kader, âhiret, meleklere ve kitaplara îmân* gibi inanç esasları, töreyle harmanlanarak hem bireysel hem de toplumsal sorumlulukların anlaşılmasında yol gösterici bir işlev görmüştür. Akâid ilminin rehberliğiyle şekillenen bu edebiyât, Türk töresini dînî bir çerçevede daha da güçlendirmiş, törenin ilâhî hakikatlerle bütünleşerek bir ahlâk ve irfân zemîni oluşturmasını sağlamıştır. Örneğin yukarıda bahsi geçen başlangıçta teşkil eden âşık tipinin ortaya çıkmasında akâid ilminin de belirgin bir te'siri vardır. Zirâ akâid ilmi, aşkın yalnızca beşerî veyâ dünyevî duygu boyutuyla değil inanç ve tasavvufî derinlikleriyle de ilişkilendirilmesine imkân tanıyan önemli bir disiplin olarak dikkat çekmektedir. Ancak zamanla bu ilmin de toplumsal etkisi azalmış; bundan dolayı aşkın töresi ve anlayışında bâriz bir değişim meydana gelmiştir. Bu değişim, gelenekten uzaklaşmasıyla beraber edebî metinlerin biçim ve muhtevâ açısından dönüşüm geçirmesine de neden olmuştur. Akâid ilmi, içeriği vesilesiyle İslâm itikâdının esaslarını öğreten ve bunları hem bireyin zihninde hem de toplumun rûhunda kökleştiren bir disiplindir. Bu münâsebetle Türk töresinin inşasında ve olgunlaşmasında merkezî bir role sahiptir. Töre ve akâid ilmi arasındaki bu bağ, asırlar boyunca Törelî Türk Edebiyatı'nın da hakikî mihverini oluşturmuş ve bugüne kadar aslâ değişmemiş ve bugünden sonra da değişmeyecek esaslar, edebî eserler üzerinden bu sâyede nakledilmiştir. Zirâ akâid ilmi, başlangıcından itibaren temel inanç meselelerini ele almış ve bu doğrultuda İslâm'ın itikâdî esaslarını açıklamayı hedeflemiştir.

3. Törelî Türk Edebiyatı'nda İnanç Temelli Edebî Türler

Törelî edebiyât metinlerinde inanç esasları yoğun bir şekilde konu edilmiştir. Manzum ya da mensur müstakil eserlerde ve dîvânlarda geçen pek çok şiir, inanç esaslarını incelemiş ve bu temaları okuyucuya aktarmıştır. Müstakil eserlerin bâzıları te'lîf bâzıları ise tercüme edilerek kaleme alınmış; yazılan eserler de bu zengin literatürde önemli bir yer tutmuştur.

Türk töresinin dînî muhtevâsının ifâdesinde çok sayıda ilmî/edebî tür meydana getirilmiştir. Bu türlerin bir kısmında akâid ilminde tetkik edilen konular işlenmiştir. Zamanla ortaya çıkan bu türler, genellikle İslâm îtikâdının temel esaslarını muhâtaba edebî bir dille öğretmek ve benimsetmek amacı taşımışlardır. Bu vesîleyle akâid ilmi, bu edebî türlerin hem içeriğini hem de maksadını şekillendiren önemli bir ilim dalı olarak da öne çıkmaktadır.

Manzum îtikâd metinlerinin tasnif edilebilmesi için öncelikle îtikâda dâir kaleme alınmış eserlerde açıklanan içeriklerin belirlenmesi gerekmektedir. Zirâ tür bahis konusu olduğunda içerik önem kazanmaktadır. Akâide dâir yazılmış eserler incelendiğinde eserlerde başlıca şu husûsların ele alındığı görülmektedir ki bunların çoğu *usûl-i selâse* ile ilgilidir:

- *Allâh'ın ortağı ve benzeri bulunmaksızın tek olması, varlığının birliği, varlığının kadîm ve bâkî olması, sıfatları, meydana gelen her şeyin O'nun takdîri ile olması,*
- *Hz. Peygamber'in isim ve sıfatları,*
- *Hz. Peygamber'in peygamberlerin sonuncusu olduğu,*
- *Kur'ân-ı Kerîm'in Allâh'ın kelâmı olduğu,*
- *İsrâ, mîrâc, şefâ'at, misâk, kader, arş ve kürsü bahisleri,*
- *Meleklerle ve kitaplara îmân edilmesi gerektiği,*
- *İmânın ikrâr ve tasdikten ibâret olduğu,*
- *Büyük günah işleyenlerin durumunun nasıl olacağı,*
- *Mestler üzerine mesh etme,*
- *Kabir azâbı,*
- *Haşş,*
- *Cennet ve cebennem,*
- *Füüllere güç yetirmek,*
- *Kulların füülleri,*
- *Ölülere duânın faydaları,*
- *Allâh'ın rızâ ve gazabı,*
- *Enbiyânın derecelerine kimsenin ulaşamayacağı,*
- *Kıyâmet alâmetleri (Bilgin, 2022c, s. 1).*

Eserler içerisinde bu ilmin adıyla ve tüm muhtevâsını kapsayacak şekilde *akâid-nâme* adı verilmiş bir edebî tür de oluşturulmuştur. Bu nedenle akâid

ilminde geçen konular, başlangıçta *akâid-nâme* türünün bir alt başlığı şeklinde düşünülmüştür. Ancak îtikâdî konuların ayrıca işlenmiş olmasından dolayı belirlenen türleri akâid-nâmelerin alt başlığı saymak yerine, müstakil birer tür olarak düşünmek daha mâkûl olacaktır. Bu durum, aslında pek çok edebî türün tasnîfindeki gibi bir kavram karmaşasına da sebep olmaktadır. Elbette adları geçen bu türler arasında akâid-nâmeler, hem diğerlerine nazaran daha çok içeriği bulundurması hem de öteki türlerdeki konuları kendi içerisinde -eserlerde yer alan alt başlıklarda- işleyebilmesi yönlerinden öne çıkmaktadır. Fakat eserlerin içeriğine bakıldığında kimi eserlerin *tevhîd*, *esmâ'ül-hüsnâ*, *esmâ-i nebî*, *mûcizât-ı nebî*, *mîrâc-nâme* ya da *mîrâciyye*, *şefâ'at-nâme*, *ahvâl-i kıyâmet* gibi türlerde olduğu anlaşılmaktadır. Bu kavramlar, birer eser adı veyâ bir metnin başlığı da olabilmektedir. Bir eserin bir türe âdiyetini göstermek için öncelikle türü oluşturan metinlerde yer verilen konuların ortaya konması gerekmektedir. Bu sâyede tetkik edilen metnin muhtevâsı belirlendiğinde o metin bir türe dâhil edilebilmektedir. Her ne kadar inanç esaslı temalar, yukarıda belirtildiği üzere akâid-nâmeler içerisinde muayyen bölüm ya da beyitlerde incelenmişse de hem farklı bir başlık taşımaları hem de akâid ilminin bir konusunun müstakil işlenmesinden dolayı ayrı bir tür olarak görülmelidirler. Bu türlerin dışında *cennet ve cehennem konulu eserler* de literatürde yer almıştır; lâkin bu içerikteki eserlere gelenekte bir tür adı verilmemiştir. Bu eserler, cennetin nîmetlerini ve cehennemini azâbını tasvîr etmişlerdir. Âhîret inancının güçlenmesine hizmet eden bu temadaki metinler de yine ilmî bir üslûpla yazılmıştır.

Akâid-nâmelerde vurgulanan kimi inanç esaslarının bu türlerde ayrıca ele alınmış olmasından dolayı akâid-nâmelerin bir alt başlığı yerine, akâid-nâmelerle birlikte “Manzum Fıkıh Metinleri”ne (Bilgin, 2022a, ss. 40-48) benzer şekilde “Manzum İtikâd Metinleri” adı altında toplanması daha uygun görünmektedir. Buna göre “Manzum İtikâd Metinleri” başlığı altında *akâid-nâme*, *tevhîd*, *esmâ'ül-hüsnâ*, *esmâ-i nebî*, *mûcizât-ı nebî*, *mîrâc-nâme/mîrâciyye*, *şefâ'at-nâme* ve *ahvâl-i kıyâmet*, birer alt başlık şeklinde verilebilirler. Bu türlerin dışında da *kısâs-ı enbiyâ*, *siyer*, *mevlid*, *na'ı*, *ilmihâl*, *kırk hadîs*, *yüz hadîs* gibi edebî türlerde de îtikâdî meselelere kısmen değinilmiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere “Manzum İtikâd Metinleri” başlığı altındaki edebî türlerin akâide dâir konuları diğer konulardan bağımsız işleme yönünden ayrılması gerekmektedir.

İslâmî edebiyât geleneğinde îtikâdî meseleleri ihtivâ eden eserler, çeşitli edebî türler altında toplanarak dînî bilgilerin estetik bir formda sunulmasını sağlamıştır. *Akâid-nâme*, İslâm îtikâdının temel esaslarını konu edinerek bireyin inanç dünyâsını şekillendirirken, *tevhîd* türü Allâh'ın birliği ve benzersizliği fikrini merkeze alır ve *tevhîd* akidesini şiirsel bir dille işler.

Esmâ'ül-hüsnâ Allâh'ın ve *esmâ-i nebî* Hz. Peygamber'in isim ve sıfatlarını mânâları ile birlikte sıralar. *Mûcizât-ı nebî*, Hz. Peygamber'in mûcizelerini anlatmak sûretiyle peygamberlik hakikatini vurgularken, *mîrâciyye* veya *mîrâc-nâme* türü ise Hz. Muhammed'in mîrâc mûcizesini ele alarak hâdiseye dinî ve tasavvufî derinlik kazandırır. *Şefâ'at-nâme*, kıyâmet günü Hz. Peygamber'in ümmetine şefâ'atini konu edinirken, *ahvâl-i kıyâmet* türü kıyâmet günü meydana gelecek olayları tasvîr ederek bireyin âhîret bilincini güçlendirir. Bu türlerin tamâmı, birbiriyle ilişkili bir yapı oluşturarak itikâdî konuları farklı perspektiflerden manzum ya da mensur bir formda işleyerek hem bireysel îmân hassâsiyetini pekiştirir hem de toplumsal düzeyde dînî bilincin aktarılmasını sağlar. Böylece bu türler, dînî bilgilerin şiirsel veya estetik bir üslûpla nakledilmesi noktasında önemli bir işlev üstlenir. Diğer yandan bu türlerin içeriklerinin birbirini kapsadığı ve iç içe geçtiği de görülmektedir. Örneğin akâid-nâmeler tüm türlerin muhtevâsını şâmilken; *mûcizât-ı nebî* türü, *mîrâciyye/mîrâc-nâme* ve *şefâ'at-nâme* türlerindeki bilgileri içerebilmektedir. Benzer şekilde şefâ'at-nâmeler de kendi içeriğinin dışında *ahvâl-i kıyâmet* türüne âit konuları ele alabilmektedir.

a. Akâid-nâme

Akâid ilminin temel esaslarını konu alan müstakil eserlerdir. Genellikle ilmî bir üslûpla hazırlanmış olan bu tür eserler, genel inanç kâidelerini öğretmek amacı taşır. Bu türün te'lîf veya tercüme pek çok örneği bulunmaktadır. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin (ö. 767) *Fıkıh-ı Ekber* ve *el-Vâsiyye*, Nesevî'nin (ö. 1142) *Akâ'idü'n-Nesevî*, Ali b. Osmân el-Üşşî'nin [ö. 1179 (?)] *Emâlî Kasîdesi*, Adudüddîn el-İcî'nin (ö. 1355) *el-Akâ'idü'l-Adudîyye*, Hızır Bey'in (ö. 1459) *Kasîde-yi Nûmiyye* ve Mollâ Câmî'nin (ö. 1492) *İ'tikâd-nâme* adlı eserleri, akâid-nâmelere kaynaklık etmiştir. *Fıkıh-ı ekber'e* Âlemî ve Seyyidî, *el-Vâsiyye'ye* Muhammed, *Akâ'idü'n-Nesevî'ye* Âlim Sinân Efendi ve Reyyî, *Emâlî Kasîdesi'ne* Hoca Sâdeddîn Efendi, Şem'î, Sinân İzzî, Feyzî, Visâlî, Ebû Muhammed b. Mustafâ, İbn Bâlî, Yanyalı Hâfız Refîc Efendi, *el-Akâ'idü'l-Adudîyye'ye* Ferdî, *Kasîde-yi Nûmiyye'ye* adları tesbît edilememiş iki mütercim ve *İ'tikâd-nâme'ye* Duhânîzâde Velî tercüme eserler yazmışlardır. İlmî Mehmed Efendi, Kâdî-zâde Mehmed Efendi, Rızâyî ve Nahîfî gibi isimler de bu türde te'lîf eserler sunmuşlardır (Bilgin, 2022c, ss. 8-19).

b. Tevhîd

Allâh'ın birliğini, varlığını ve O'nun yüceliğini anlatan manzum veya mensur eserlere *tevhîd* denir. Tıpkı akâid-nâmeler dışındaki diğer türlerde olduğu gibi konusu bir başka eser ya da şiirin içerisinde dahi geçebilecek olan bir türdür. Dîvânlarda yer alan ilk şiirler, tevhîd türündedir. Mâdemki

eserlerin ilk muhtevâsı Allâh'ın bir olduğunu ifâde etmektir; bu yönüyle de edebiyât ilminin niyet ve maksadını belirleyen ilim de bu vesîleyle akâid ilmi olmaktadır.

Tevhîd türünde *Allâh'ın her yerde hâzır ve nâzır olmasına rağmen insan aklının O'nun zâtını idrâkten âciz olduğu, Kadîm ve Bâkî sıfatlarını taşıdığı, evvel ve âhîr her şeyin O olduğu, ortağı ve benzerinin bulunmadığı, O'nun hâdise yani hiçbir mahlûka benzemediği, Vâcibü'l-vücûd olduğu, kâinâttan müstağnî olduğu, cisim, cevher, araz, sûret, hâl ve heyûlâ olmadığı, yaratmada tek olduğu ve yaratılmışları O'nun yarattığı, kâinâttaki nizâmın O'nun ilim, kudret, irâde ve tekvîn sıfatlarının delîli sayıldığı, âlemin ve Hz. Âdem'in yaratılışı gibi îtikâdî konular ile birlikte Allâh'ın gizli hazînesini göstermek için kâinâtı yarattığı, O'nun zâtına erişilemeyeceği, evvel ve âhîrin O olduğu gibi zâhîr ve bâtının da O olduğu, hakîkatlere erişilebilmek için aklın kâfî gelmeyeceği ve aşk-ı ilâhînin gerektiği, bunun için de benlik ve mâsivânın terk edilmesini, insanın kendi yaratılış gayesini bilmesi gerektiği ve esas maksadın Allâh'a kavuşmak olduğu* gibi îtikâdî/tasavvufî konuların da işlendiği görülmektedir (Tarlan, 1936, ss. 5-75; Pekolcay vd., 2000, ss. 136-137). Kimi kaynaklarda tevhîdlerde şer'î esaslara değinildiği belirtilmektedir; ancak türün muhtevâsından anlaşılacağı üzere şer'î değil daha çok îtikâdî meseleler türün örneklerinde yer almıştır. Bu edebî türün edebiyâtımızda sayısız örneği bulunmaktadır. 16. asrın büyük şâirlerinden Fuzûlî'nin tevhîdî, îtikâdî esasları konu edinmesi bakımından açıklayıcı bir örnektir (bk. Kara, 2016, ss. 42-170).

c. Esmâ'ü'l-hüsnâ

İtikâdî bir husûs olarak Allâh'ın bir olduğunu idrâk eden Müslümân, O'nu tanımak için isim ve sıfatlarını bilmek durumundadır. Bu veçhile Allâh'ın güzel isimlerini içeren esmâ'ü'l-hüsnâda bulunan isim listesi, hem dînî bir şuûr oluşturmuş hem de bedîî bir edebiyât malzemesi şeklinde törelî sanatlarda kendisine mühim bir yer edinmiştir. Edebî tür niteliğiyle özellikle Dîvân ve Tekke edebiyâtlarında manzum ya da mensur pek çok eserde ele alınmıştır. Bu türdeki eserlerde Allâh'ın isimleri sıralanmış ve ne mânâyâ geldiği husûsunda şerhler yapılmıştır. Allâh'ın kudreti, rahmeti ve celâli gibi isimlerin tecellî ettiği bir boyut da belirtilebilir. Buradan isimlerin insan hayâtındaki yansımalarına da dikkat çekilir.

Müslümân bir kimsenin îtikâdî bir mesele olan Allâh'ın sıfatlarını tefekkür etmesinin sağlandığı bir tür olan esmâ'ü'l-hüsnâ, bireyin irfânî dünyasını zenginleştiren ve bu sâyede Allâh ile bağımlı derinleştiren bir türdür. Ayrıca îtikâden insanı güçlendiren bir kılavuz olarak estetik kaygı ile bilhâssa manzum eserlerde Allâh'ın sıfatları üzerinden yüceliğini anlama veyâ anlatma gayretinin bir sonucudur.

d. Esmâ-i Nebî

Hız. Peygamber'in isim ve sıfatları üzerinden üstün özellikleri olduğunu ele alan türdür. Ona duyulan muhabbetin neticesinde ortaya çıkan ve yüceliğı, rehberliğı, merhameti ile güzel ahlâkını anlatmayı amaçlayan bir tür olan *esmâ-i nebî*, mensur örneklere sâhip olsa da çoğunlukla manzum şekilde yazılmıştır. İsimlerin ne anlama geldiğı izâh edilerek Hız. Peygamber'e verilen sıfatlar, daha ziyâde Dîvân ve Tekke şâirlerince işlenmiş; böylece inanan insanın ona duyduğu muhabbetin arttırılması sağlanmıştır.

e. Mûcizât-ı Nebî

Hız. Peygamber'in mûcizelerini anlatan eserlerdir. Bu türde peygamberlik kavramının hak olduğuna ve Hız. Peygamber'in gönderilen son peygamber oluşuna vurgu yapılır. Akâid açısından nübüvvetin isbâtı için önem taşıyan türlerden biridir.

Edebî eserlerde bu türde de yine çok sayıda müstakil eser ya da şiir vardır. Yazıcıoğlu Mehmed'in (ö. 1451) *Muhammediyye* adlı eserinde *mîrâciyye* türündeki kısımdan ayrı olarak "Faslun Fi'l-mu'cizât" başlığı altındaki ayrı bölüm (Çelebioğlu, 2018, ss. 399-410) veyâ Gelibolulu Mustafâ Âlî'nin (ö. 1600) *Tuhfetü'l-uşşâk* mesnevîsinde "Fî-bazî'l-mu'cizâti's-seyyidi's-sâdât" (Aksoyak, 2003, ss. 149-150) başlıklı kısım bu türün mesnevîlerde yer alan örneklerindedir. Kimi eserde mîrâc hâdisesi ile birlikte Hız. Peygamber'in diğer mûcizeleri de söylenmiştir. Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* mesnevîsindeki "Der-Menkabet-i Mî'râc-ı Şerîf-i Nebevî ve Mu'cize-i Bâhire-i Mustafavî" başlığı ile verilen kısım, buna güzel bir örnektir (Doğan, 2015, ss. 30-51).

f. Mîrâc-nâme/Mîrâciyye

Hız. Peygamber'in İsrâ ve Mîrâc mûcizesini içeren eserlerdir. Mîrâc hâdisesi, inanç esaslarını pekiştiren sembollerle işlendiğı için akâidle doğrudan ilişkilidir. Bu türdeki eserler hem ilmî hem de tasvîrî yönleriyle de dikkat çekmektedir. Tekke Edebiyatı geleneğinde mîrâcın aşamaları ve Hız. Peygamber'in vâsıl olduğu makâm tasavvufî imajlar ile de zenginleştirilmiştir (Akkuş, 2007, s. 160).

Mîrâc hâdisesine dâir kaleme alınmış olan çok sayıda müstakil eser ve şiir vardır. Türün müstakil olanlarına daha çok *mîrâc-nâme*; mesnevî ve dîvânlarda yer alanlarına ise *mîrâciyye* adı verilmiştir (Kartal, 2018, s. 131). Mesnevî bölümü şeklinde yazılanlarına Yazıcıoğlu'nun yukarıda adı geçen *Muhammediyye* adlı eserinde "Faslun fi'l-mî'râc" (Çelebioğlu, 2018, ss. 348-367) ve Gelibolulu Mustafâ Âlî'nin *Tuhfetü'l-uşşâk* adlı mesnevîsindeki "Fî'l-mî'râc li-sâhibi't-tâc" (Aksoyak, 2003, ss. 147-148) bölümü birer örnektir.

g. Şefâ'at-nâme

Hız. Peygamber'in kıyâmet gününde ümmetine şefâ'at edeceği inancını konu alan ve bu temayı işleyen eserlerdir. Bu tür, cennet ve cehennem kavramlarına dâir inanç esaslarını da desteklemektedir. Bilhâssa Dîvân Edebiyatı ve Tekke Edebiyatı geleneklerinde yaygın bir biçimde görülmüş; bu türde manzum veyâ mensur pek çok eser kaleme alınmıştır. Daha çok manzum olan bu türün başlıca kasîde ve mesnevî nazım şekillerinde yazılmış örnekleri vardır. Na'atlerin duâ mâhiyetindeki bölümlerinde ya da mîrâciyyelerin son beyitlerindeki yakarış beyitleri de bu türün örnekleri arasında sayılabilir (Akkuş, 2007, s. 233). Ayrıca Cem Sultân'ın *Cemşîd ü Hurşîd* mesnevîsindeki gibi *mîrâc-nâme* türüne âit kısımdan sonra "Der-Taleb-i Şefâ'at" başlığı altında ayrı bir bölüm hâlinde de verilebilir (bk. Okur Meriç, 1997, ss. 280-283).

Şefâ'at-nâmeler, dînî/edebî bir işlev görerak Hız. Peygamber'e olan muhabbet ve sadâkat üzerinden âhîret inancını, Müslümân'ın hâtırında tutması gereğini ifâde ederler. Bu eserlerde kıyâmet gününde yaşanan dehşet ve çâresizlikten insanları Hız. Peygamber'in şefâ'atinin kurtarabileceği inancı işlenir. *Günah ve af, mahşer tasvîrleri, Allâh'ın rahmeti* ve *Hız. Peygamber'in inananların kurtuluşundaki rolü* bu türe âit eserlerde yer verilen başlıca temalardır. Bundan dolayı sâdece bir edebî tür olmaktan ziyâde bir şuûr inşâ etme maksadını taşıyan eserlerdir. Burada kişide oluşturulmak istenen bilinç ise Hız. Peygamber'in sünnetine uygun bir hayât yaşanılmasıdır. Ayrıca bu türdeki eserler vesîlesi ile *Allâh'ın rahmeti, mağîfireti* ve *âhîret korkusu* da edebiyât yoluyla belirtilmiştir.

h. Ahvâl-i Kıyâmet

Kıyâmet günü meydana gelecek hâdiseleri, baş u neşri, suâl ve cevâbı konu alan eserlerdir. *Ahvâl-i kıyâmet* dışında *kıyâmet-nâme, dâstân-ı mahşer, mahşer-nâme* veyâ *ahvâl-i mahşer* gibi adlandırmaları da olan bu türde, kıyâmet günüyle ilgili inanç esasları ayrıntılı şekilde işlenmiştir (bk. Şengün, 2019, ss. 38-45). Daha çok Dîvân ve Tekke şiirinde görülen bu türdeki eserler, âhîret inancı temelinde kıyâmet gününe dâir tasvîrler sunarak hem âhîret inancının sağlamaşmasını hem de Allâh'ın emir ve yasakları doğrultusunda bir yaşama yönlendirmeyi amaç edinmiştir. Kıyâmet tasvîrlerinde güçlü bir tahayyül gücü kullanılarak okuyucunun kıyâmet günü ile ilgili tasavvurları da derinleştirilmeye çalışılmıştır. Tüm bunlarla birlikte kişi tövbe etmeye ve sâlih ameller işlemeye yönlendirilir. Âhîret gününün nasıl olacağını hatırlatılmasının bir başka sebebi ise kişinin dünyâ hayâtına aşırı bağlanmaktan alıkonulmak istenmesidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Sanatkârın hayâtı ve eserleri; bireyin yaşadığı sosyal, kültürel, psikolojik ve siyâsî etkilerden bağımsız düşünülemez. Yazdığı her ilmî/edebî eserinde bu te'sirlerin izleri muhakkak vardır. Bu etkiler, kimi zaman değişiklik göstererek şâirin/yazarın farklı duygu ve düşüncelere eserinde yer vermesine sebep de olabilir. Ancak ne olursa olsun sanatkârın tâbî olduğu îtikâdî esaslar değişmez. Zîrâ akâide, insanın inanç dünyâsını şekillendiren ve varoluşunu îmân esaslarıyla anlamlandıran bir ilimdir. Âdemî, İdrîsî, Nûhî, İbrâhîmî, Yûsufî, Mûsevî, İsevî ve Muhammedî bir silsile üzere gelir. Bu bağlamda akâid perspektifine göre mü'min bir sanatkâr, îmân esaslarını temel alarak hayâtında ve sanatında bu te'sirleri değerlendirir. Sanatkârın karmaşık duygu dünyası, sevinç, keder, korku veyâ umut gibi insana özgü hisleri eserine yansıtması, akâid ilminde yer alan insan fitratının îmânla dengeye kavuşması gerektiği anlayışıyla örtüşür. Sanatkârın eseri, îmân-amel ilişkisi bağlamında hem bireysel duyarlılıkların hem de toplumsal ahlâk ilkelerinin bir yansımasıdır. Akâid ilmi, îmân esaslarının insan davranışlarını ve ahlâkî tutumlarını yönlendirdiğini vurgular; bu çerçevede sanat, mü'minin tevhîd bilincini, kulluk şuûrünü ve âhîret inancını estetik bir dille ifâde eden bir alan hâline gelir. Sanatkârın eserindeki duygusal ve düşünsel unsurlar, îmânî bir derinlikle birleştiğinde sâdece bireysel deneyimlerin bir yansıması olmakla kalmaz; aynı zamanda hakîkatın sanata yansıyan bir tezâhürü olur. Tüm bu tesbîtler doğrultusunda akâid ilminin Törelî Türk Edebiyâtı'nda edindiği rolü ele alan bu çalışma, Türk töresinin dînî temellerinin nasıl inşa edildiğini ve aktarıldığını ortaya koyma gayretinde olmuştur. Akâid ilmi, İslâm inancının temel esaslarını öğretirken, Türk töresinin ahlâkî, hukûkî ve toplumsal düzenini güçlendiren bir rehberlik sunmuştur. Törelî Türk Edebiyâtı, bu ilmin istikâmetinde şekillenmiş; şâirler, yazarlar ve ozanlar aracılığıyla birey ve toplumu irfân ve inanç esaslarıyla buluşturan bir edebî zemîn oluşturmuştur.

Türk töresi, akâid ilminin yönlendirmesiyle yalnızca bir toplumsal düzen unsuru olarak kalmamış; yaratılış, nizâm ve adâlet gibi temel kavramlarla dînî bir derinlik kazanmıştır. Bu edebî gelenek, ilk eserlerden başlayarak Dîvân, Tekke ve Âşık edebiyâtı ile Cumhûriyet Dönemi Türk Edebiyâtı'nın geleneğe tâbî olan yönü çerçevesinde akâid temalarını işlerken, ilâhî hakîkatleri estetik bir kaygı ile yansıtmıştır. *Akâid-nâme*, *tevhîd*, *esmâ'ül-hüsnâ*, *esmâ-i nebî*, *mûcizât-ı nebî*, *mîrâc-nâme/mîrâciyye*, *şefâ'at-nâme* ve *alvâl-i kuyâmet* gibi türlerde inanç esasları detaylıca îzâh edilmiş; bu eserler, hem bireylerin dînî değerleri içselleştirmesinde hem de içtimâî tertîbin devâmının sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

İtikâdî meseleleri tamâmıyla bünyesinde topladığı için *akâid-nâme*, Allâh'ın bir olduğunu belirttiği için *tevhîd*, Hz. Peygamber'in mucizelerini ihtivâ ettiği için *mûcizât-ı nebî*, mîrâc hâdisesini anlattığı için *mîrâciyye* ya da *mîrâc-nâme*, şefâ'at konusuna yer verdiği için *şefâ'at-nâme* ve kıyâmet günü olacakları içerdiği için *alvâl-i kıyâmet*, "Manzum İtikâd Metinleri" başlığı altında toplanmıştır. Bu türlerin mezkûr bilgileri, birbiri içinde işleyebildiği de saptanan başka bir husûstur.

İtikâdî konulara -inanınan kişiye dînî bir kılavuz olarak- bir tek müstakil eserlerde değil, çeşitli nazım şekillerinde de değinilmiştir. Özellikle kasîde ve mesnevîlerde bu tür konulara yer verildiği tesbît edilmiştir. Kasîdeelerde genellikle Allâh'ın birliği (tevhîd) ve peygamber sevgisi gibi esaslar öne çıkarken, mesnevîlerde ise itikâdî meselelerin daha geniş ve ayrıntılı bir biçimde ele alındığı görülmüştür. Ayrıca kimi mesnevîlerde itikâdî meselerin ayrı birer başlık altında veyâ bölümde yer aldığı belirlenmiştir. Gazel, kıt'a, koşma ve rubâi gibi nazım şekillerinde de itikâdî meseleler hakkında okuyucuya bilgi verilmiştir. Bu durum, itikâdî konuların Türk edebiyatının farklı nazım biçimlerinde estetik bir üslûpla anlatıldığını ve geniş bir muhtevâyâ sâhip olduğunu göstermektedir.

Elde edilen bulgular, Törelî Türk Edebiyatı'nın akâid ilminin işâret ettiği yolda şekillenen bir edebî mîras olarak bireysel ve toplumsal kimliğin oluşumunda kritik bir önemi hâiz olduğunu kanıtlamaktadır. Bu bağlamda töre ve akâid ilişkisi, edebiyât aracılığıyla nesiller boyunca aktarılmış ve toplumun manevî ve irfânî yapısını güçlendirmiştir. Günümüzde de bu gelenekten alınan ilhâmle, töre ve inancın bir arada tetkik edileceği çalışmalar, edebiyât ve ilâhiyât gibi alanlarda yeni ufuklar açabilecektir.

Törelî Türk Edebiyatı'nda akâid ilmi, Türk töresinin dînî ve ahlâkî boyutunu derinleştirmiş; ayrıca toplumun inanç temellerini, bed'î ve irfânî bir kaygı ile yansıtarak kuşaklar arasında güçlü bir bağ kurulmasını sağlamıştır. Edebî töre çatısında gelişen edebî gelenekler, yalnızca geçmişî yansıtma kalmayıp geleceği de şekillendirme potansiyeline sâhip önemli bir irfânî mîras olarak görülmelidir. Bu gelenekler, târihî kökenlerinden aldıkları güçle kültürel ve ahlâkî değerleri estetik bir çerçevede ifâde ederek toplumun hâfızasında derin izler bırakmıştır. Her bir edebî geleneğin, zaman içinde değişen toplumsal dinamiklere rağmen özünü koruyarak yeni yorumlarla zenginleşmesi, bu mîrâsın ne denli güçlü ve etkili olduğunu da göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akkuş, M. (2007). *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası, Edebi Türler ve Tarzlar*. Fenomen Yayınları.
- Aksoyak, İ. H. (2003). *Gelibolulu Mustafa Âlî Tuhfetü'l-uşşâk*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bilgin, E. (2022a). 18. *Asırda Telif Edilmiş Manzum Bir İlmihâl Kitabı: Süleymân-nâme (Hanefî ve Şâfi'î Fıkı Bağlamında Namaz)* (1. Basım). Fenomen Yayınları.
- Bilgin, E. (2022b). İmâm-ı A'zam'ın el-Vasiyye'sine Dair Yazılmış Bir Akâid-nâme: "Manzûme-yi Akâ'id-i Tercüme-yi Nukurrî. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 153-187.
- Bilgin, E. (2022c). *Reyyî Yûsuf Konevî'nin Manzum Akâid Tercümesi: Nûrî'l-hüddâ* (1. Basım). Fenomen Yayınları.
- Biltekin, H. (2018). *Şeyhî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/61044,seyhi-divanipdf.pdf?0>
- Ceylan, Ö., & Yılmaz, O. (2005). *Hazâna Sürgün Bahâr Keçecizâde İzzet Molla ve Dîvân-ı Bahâr-ı Efkâr* (1. Basım). Sahhaflar Kitap Sarayı.
- Cunbur, M. (1990). Ercişli Emrah'ın Şiirlerinde Tabiat ve Karacaoğlan'a Benzeyişler. *ERDEM Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Dergisi*, 6(17), 495-516.
- Çelebioğlu, Â. (2018). *Muhammediye Yazıcıoğlu Mehmed* (1. Basım). Dergâh Yayınları.
- Dağlar, A. (2022). Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı. İçinde E. C. Öztürk & M. E. Erkaya (Ed.), *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, M. N. (2006). *Fatih Divanı ve Şerhi* (1. Basım). Yelkenli Yayınevi.
- Doğan, M. N. (2015). *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk Metin, Düzyazyaya Çeviri, Notlar ve Açıklamalar* (1. Basım). Yelkenli Yayınevi.
- Gölpınarlı, A. (1951). *Nedim Divanı*. İnkılap Kitabevi.
- Kalkışım, M. M. (2013). *Şeyh Gâlib Dîvânı* (2. Basım). Akçağ Yayınları.
- Kara, Ö. (2016). *Dîvân Edebiyatının Dinî Kaynakları: Fuzûlî'nin 'Tevhîd'i ve Neşâti'nin 'Hilye-i Enbiyâ'sı* (1. Basım). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kartal, A. (2018). *Doğunun Uzun Hikâyesi Türk Edebiyatında Mesnevî* (3. Basım). Doğu Kütüphanesi.
- Kılavuz, A. S. (1989). Akaid. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 212-216). TDV Yayınları.

- Kılavuz, A. S. (2013). *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (20. Basım). Ensar Neşriyat.
- Kılıç, C. (1998). *Âşık Hüddâi, Bütün Evren Semah Döner*. Güldikeni Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (2012). *Çile* (73. Basım). Büyük Doğu Yayınları.
- Okur Meriç, M. (1997). *Cem Sultan Cemşid ü Hurşid - İnceleme - Metin* - (1. Basım). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Parlak, E. (2013). *Gariip Bülbül Neşet Ertâş Hayatı - Sanatı - Eserleri* (1. Basım, C. 2). Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Pekolcay, N., Eraydın, S., Tahrahi, M., Uzun, M., & Subaşı, M. H. (2000). *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nev'ilere Giriş* (5. Basım). Kitabevi Yayınları.
- Şengün, N. (2019). Türk İslam Edebiyatı'nda Bir Nazım Türü Olarak Ahvâl-i Kıyâmetler ve Şâiri Bilinmeyen Bir Ahvâl-i Kıyâmet Üzerine. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, Article 15. <https://doi.org/10.32950/rteuifd.558734>
- Tarlan, A. N. (1936). *Dîvân Edebiyatında Tevhidler*. Bürhaneddin Matbaası.
- Tatçı, M. (2014). *Yûnus Emre Dîvân-ı İlahiyât* (1. Basım). Eskişehir Valiliği.
- Yeşilyaprak, Y. (2023). Nedîm Dîvânı'nda Kullanılan Mekânların Göstergebilimsel Değeri Üzerine Bir Değerlendirme. İçinde G. E. Gönül (Ed.), *Söylem 2. Uluslararası Filoloji Sempozyumunu Bildiri Tam Metinleri* (ss. 177-193). Günce Yayınları.